

Vanhat suomalaiset taudinnimet

Ihmiset ovat sairastaneet kautta aikojen, mutta nykyaikainen lääketiede ja modernit tautikäsitteet ovat syntyneet vasta 1800-luvulla. Tätä ennen taudit ymmärrettiin yliluonnollisten tai pahansuopien voimien aiheuttamiksi häiriötiloiksi tai Jumalan rangaistuksiksi. Kun tautien luonnetta ja perimmäisiä syitä ei ymmärretty, niitä nimettiin lähinnä oireiden, ulkoisten tuntomerkkien tai oletetun alkuperän mukaan. Usein tyydyttiin vain ilmaisemaan, mikä paikka milloinkin oli kipeänä. Vanhimmat suomenkieliset yleisesitykset, jotka sisältävät tauteihin ja niiden parantamiseen liittyvää sanastoa, löytyvät 1600-luvulla painetuista monikielisistä tulkisanakirjoista.

Suomen kielessä ei ole yhtään sellaista taudinnimeä, joka olisi suoraa perintöä suomalais-ugrilaisesta kantakielestä noin viidentuhannen vuoden takaa. Tähän on monia syitä. Vanhimmissa kantakielissä on ylipäänsä säilynyt vain muutamia satoja sanoja, ja voi olla pelkkää sattumaa, ettei mikään niistä viittaa tauteihin. Vanhimpiaan tunnettuun sanastoon kuuluvat sanat ovat yleensä aivan keskeisintä perussanastoa, esimerkiksi sellaisia kuin käsi ja pää, elää ja kuolla. Taudeilla ja taudinnimillä ei ilmeisesti ole pyyntikulttuurin aikaan ollut niin tärkeää väestöhistoriallista roolia kuin niillä on ollut myöhemmin, ihmisten asetuttua aloilleen ja muodostettua tiiviitä asutuskeskittymiä, kyliä ja kaupunkeja, joissa taudit ovat päässeet tarttumaan ja leviämään tehokkaasti. Suomen etäsukukielistäkin tunnetaan vain muutama ikivanha, merkitykseltään epämääräinen taudinnimi, eikä niillä ole vastineita suomessa.

Pyyntikansan tautikäsitteet olivat aivan erilaiset kuin ne ovat nykyään. Primitiivisissä oloissa taudit ymmärrettiin ennen kaikkea henkivoimien aiheuttamiksi häiriötiloiksi. Terveiden järkkymisen saattoi aiheuttaa sielun eli ihmisen itsen karkaaminen omille teilleen, ja

terveys palautui, kun lääkarintoimesta vastaava noita toimitti sielun takaisin ruumiiseen. Maasta, kasveista tai vedestä saattoi ihmiseen tarttua pahoja voimia, väkeä, joka piti karkottaa sanan voimalla. Ihmisestä toiseen taas tarttuivat täit, joiden nimitys kuuluu ikivanhaan omaperäiseen sanastoon. Täit levittävät pilkkukuumetta (Vuorinen 2001), joten on mahdollista, että etäsukukielissä säilyneet epämääräiset taudinimitykset ovat alkuaan viitanneet juuri tähän tautiin.

Tauteja naapureilta

Sanat sairas ja tauti ovat vanhoja germaanisista lainoja, jotka ovat levinneet Itämeren rannoilla puhuttuun suomeen ja sen lähimpiin sukukieliin ehkä parisen tuhatta vuotta sitten. Niiden lainautuminen kuuluu aikaan, jolloin kantasuomalaiset oppivat balttilaisten ja germaanisten naapuriensa esimerkin mukaisesti hoitamaan karjaa ja viljelemään maata. Sana terve on perinteisesti selitetty johdokseksi balttilaisperäisestä tervasaanasta, mutta uudemman selityksen mukaan terve on hieman vanhempi iranilainen laina. Sana on sairaan vastakohtana lisäksi voinut vanhaan merkitä myös ehjää tai kokonaista.

Varsinainen murros taudinnimistössä on tapahtunut keskiajalla, jolloin kansainvälinen kauppa ja kristinuskon tulo synnyttivät Suomeen ensimmäiset kaupungit ja muut kirkkojen ympärille rakentuneet asutuskeskukset. Silloin syntyivät myös edellytykset epidemioiden leviämislle. Sanalla rutto on vastine mm. virossa, jossa ruttu merkitsee 'kiireesti, nopeasti'.

Murros taudinnimistössä on tapahtunut keskiajalla, jolloin kansainvälinen kauppa ja kristinuskon tulo synnyttivät Suomeen ensimmäiset kaupungit ja muut kirkkojen ympärille rakentuneet asutuskeskukset

on tarkoittanut sananmukaisesti nopeasti leviävää tautia, jonka nimitys on suomesa myöhemmin tyypistynyt pelkän alkuosan mittaiseksi.

Rutto-sanaa

on joskus arveltu germaaniseksi lainaksi, mutta selitys ei ole saanut yleistä kannatusta. Sanan alkuperä on epäselvä, mutta alkuperäinen taudin nimi se ei ole, vaan asiayhteydessään myöhemmin sellaiseksi muuttunut. Vastaavanlainen tausta saattaa olla yskä-sanalla. Se on selitetty alkuosaksi vanhemmasta yhdyssanasta yskätauti, jossa yskä olisi alun perin merkinnyt rintaa. Sanan sukukieliset vastineet, esimerkiksi karjalan yskä ja saamen aski, merkitsevät edelleenkin rintaa tai syliä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jonka alkuperäisin merkitys olisi halu tai toive. Tällöin sylin merkitys olisi katsottava merkityksenkehityksen tulokseksi.

Keskiajalla Suomeen on tullut myös spitaali. Tämä vierasperäinen nimitys juontuu kansanlatinasta, jossa hospitale on tarkoittanut leprasairaita varten rakennettua laitosta. Koska lepra tiedettiin tarttuvaksi taudiksi, sitä sairastavia alettiin jo keskiajalla eristää erityisiin hoitolaitoksiin. Latinan hospes merkitsee isäntää ja siitä johdettu hospitalis vieraanvaraista. Tämäkään sana ei siis ole alun perin viitannut tautiin, vaan se on kehittynyt taudinimeksi käyttöyhteydessään.

Suomen kirjakielessä sekä rutto että spitaali ovat esiintyneet vakiintuneina Agricolasta alkaen, ja tämäkin viittaa siihen, että sanat ovat tulleet käyttöön jo keskiajalla. Agricolan teok-

sisä mainitaan myös paiseet ja vilutauti. Paise on johdos verbistä paisua. Sekä tautien että vammojen aiheuttamat, kipeiksi kyhmyiksi paisuneet ihonalaiset tulehdukset ovat ennen olleet tavallisia, kun yleisestä hygieniasta ei ole ollut tietoakaan eikä tarjolla ole ollut asianmukaisia lääkkeitä tai hoitokeinoja. Vilutauti on voinut tarkoittaa mitä tahansa vilunväristyksiä aiheuttavaa kuumetautia, myös nykyään malaria-na tunnettua tautia, jonka tiedetään esiintyneen endeemisenä Suomessa 1800-luvulle asti. Sananmukaisesti huonoa ilmaa merkitsevä italialaisperäinen malaria-sana on tullut käyttöön suomen kielessä vasta 1800-luvun lopulla. Se on viitannut soiseen tai muuten kosteaan ympäristöön, jollaisessa malariaa levittävät sääsket viihtyvät.

Vanhimmat kokonaisesitykset suomalaisesta tautisanastosta

Ensimmäiset suomalaisia taudin nimiä sisältävät lääkärikirjat ilmestyivät 1700-luvun jälkipuoliskolla, mutta jo tätä ennen laadittiin useita sanakirjoja, joissa oli sairauksien ja lääkinnän alaan kuuluvaa sanastoa. Näistä vanhin on vuonna 1637 ilmestynyt ruotsalaisen historioitsijan ja kielentutkijan Ericus Schroderuksen laatima Lexicon Latino-Scondicum eli 'Latinalais-skandinaavinen sanakirja', johon oli lisätty suomalaiset sanavastineet porilaissyntyisen kielenoppaan avulla. Toiseksi vanhin on tuntemattoman tekijän Turussa laatima Variarum rerum vocabula latina 'Eri asioiden latinankielinen sanasto' vuodelta 1644, ja kolmas on Paimion kirkkoherran Henrik Florinuksen Nomenclatura rerum brevissima 'Asioiden lyhykäinen nimistö' vuodelta 1678.

Näissä kolmessa sanakirjassa esitetty sanasto vaihtelee jonkin verran, mutta myös yhteisiä aineksia löytyy. (Esimerkkien kirjoitusasu on tässä yhtenäistetty ja nykyaikaistettu lukemisen helpottamiseksi.) Kaikissa on mainittu spitaali ja vilutauti, ja lisäksi yhteisiä ovat ajosta merkitsevä veripahka, märkää ja syyliä. Kahdessa sanakirjassa on veripahkan synonyymina ajaa-verbistä muodostettu ajos. Myös syöpää merkitsevä ruumiinmato on kaikille sanakirjoille yhteinen. Tässä sanassa heijastuu ikivanha uskomus,

jonka mukaan tauti voi jonkinlaisena toukkana tai matona tunkeutua ihmiseen ja syödä hänet sisältäpäin. Sama motivaatio on sanassa syöpä, joka on syödä-verbin muoto ja merkitsee kirjaimellisesti syövää (tautia). Kirjakielisenä taudinimenä syöpä on kuitenkin tullut käyttöön vasta 1800-luvun alussa.

Vakiintuneena taudinimenä vanhimmissa sanakirjoissa mainitaan myös ruusu, latinaksi erysipelas tai sacer ignis eli pyhä tuli. Nimitys on voinut viitata sekä ruusuun että vyöruusuun, ja nimen taustalla on kansainvälinen vertauskuva, joka perustuu syvälle ulottuvan ihotulehduksen helakanpunaiseen väriin. Ruotsissa ruusua on nimitetty myös »pyhän Antoniuksen tuleksi», sillä juuri tältä pyhimykseltä toivottiin saatavan apua sen parantamiseen.

Tutun vaivan monet nimet

Kolmessa mainitussa sanakirjassa on myös joukko tapauksia, joissa viitataan selvästi samaan tautiin tai vaivaan, vaikka sanat poikkeavatkin jonkin verran toisistaan. Syfiliksen nimitys on Schroderuksella kuppa, muissa sanakirjoissa se on huovintauti. Tässä jälkimmäisessä huovi tarkoittaa sotamiestä, ratsumiestä tai kuninkaan henkivartijaa, joten nimitys ilmaisee, että tauti on tyypillisesti tarttunut niillä suurilla sotaretkillä, joilla Ruotsi-Suomi hetkeksi kohosi Euroopan suurvaltojen joukkoon. Johonkin rokkoon viittaavia sanoja ovat keskenään synonyymiksi ilmoitetut rahko, rahkotauti, rupuli ja meslinki. Näistä viimeksi mainittu on lainaa ruotsin tuhkarokkoa merkitsevistä sanasta mässling, mutta latinan vastine varioli tuntuisi viittaavan ensisijaisesti isorokkoon. Rokkoja ei tähän aikaan osattu vielä erottaa toisistaan. Muut sanat viittaavat ihon pinnalle muodostuneeseen rahkamaiseen rupeen. Erikseen on mainittu vielä rakot eli rahkon kellot.

Käytännössä yhteiseen 1600-luvun sanastoon kuuluvat lisäksi halvaus, halvaustauti eli kuoleskelemus; ummetus eli ummetauti; keuhkopussitulehdusta (pleuritis) merkitsevä pisto, pistos eli pistetauti; nuhaan viittaava nenäntukko tai sierainten tukkeemus; jonkinlaista kutinaa tai kutkaa merkitsevä pusku tai syhelmä sekä syyhyä

(scabies) merkitsevä rupitauti, syhelmä tai paha syhelmä. Kaikissa kolmessa sanakirjassa mainitaan myös suonon pingotus, suonenveto tai suonenvetämys.

Mielenvikaisuus mainitaan kaikissa sanakirjoissa, ja sen nimityksinä ovat joko pään heikkous tai mielipuolisuus. Eri asia on pääntauti tai päänskipu, joka viittaa päässä tuntuvaan fyysisen kipuun. Variarum rerum vocabulassa on mainittu myös himotauti, joka tarkoitti raskaana olevan naisen kummallisia mielitekoja.

Kahdessa sanakirjassa esiintyvistä sanoista voidaan panna merkille astmaa merkitsevä sulkku sekä epilepsian nimitys kaatuvainen tauti, jonka synonyymiksi on mainittu kuoleskelemus. Kuten edeltä näkyy, tämä viimeksi mainittu on voinut merkitä myös halvausta. Nykyisessä merkityksessään (dysenteria) mainitaan punatauti eli punainen tauti, jossa puna viittaa vereen, käytännössä verisiin ulosteihin. Monista eri syistä johtuvaan näivettymiseen tai surkastumiseen (phthisis), esimerkiksi keuhkotautiin, viittaa kuivatauti. Sama sana on eräissä myöhemmissä lähteissä mainittu myös riisin merkityksessä. Jalvoja vaivaavan reumatismin (podagra) nimitys on yksinkertaisesti jalkaintauti, ja erilaisiin turvotuksiin (hydrops) viittaa vesitauti. Keltatauti mainitaan nykyasussaan ja merkityksessään (icterus).

Kasvainten nimityksiä ovat liika, liikalihai tai paisuma. Myös luomet ja pisamat on esitetty tautien joukossa. Tyrä mainitaan muissa paitsi Florinuksen sanakirjassa. Nimityksenä on suolikulli, suolikullintauti tai mulkkutauti. Näistä nimityksistä näkyy, että kulli tai mulkku ei välttämättä ole alun perin tarkoittanut juuri sitä elintä, jota se merkitsee nykyään arkisessa puhkielessä, vaan se on voinut tarkoittaa myös ruumiinontelon heikkoon kohtaan syntyynyttä pullistumaa. Mulkku on mahdollisesti johdos samasta sanakannasta, josta on muodostettu verbi muljahtaa. Missään tapauksessa kysymyksessä ei ole nuori slangisana, sillä sanalle löytyy vastineita myös lähisukukielistä.

Kivulloinen, vaikea virtsaaminen (stranguria) näyttää myös olleen tuttu vaiva, mutta sillä ei ole ollut vakiintunutta nimitystä. Siihen viitataan ilmauksilla kusen tyydytös ja työläs ve-

denheittämys. Tässä yhteydessä todettakoon, että kusi ja paska kuuluvat ikivanhaan suomalais-ugrilaiseen perussanastoon, ja ne ovat olleet täysin käypää kieltä 1800-luvulle asti, jolloin niitä on alettu korvata sievistelevillä kiertoilmauksilla. Munuais- tai virtsakivitaudin (calculus, vitium calculi) nimityksenä on ytimekkäästi kivitauti Variarum rerum vocabulassa ja Florinuksen sanakirjassa.

Entisaikaan, kun tautien todellisista syistä ja olemuksesta ei ollut mitään selvää käsitystä, tauteja nimettiin usein vain ilmoittamalla kipeä paikka: korvatauti, päätauti, silmätauti, rintatauti

Uuseimmat 1600-luvun taudinimet mainitaan myös myöhemmissä lääkirikirjoissa, sellaisetkin, jotka esiintyvät 1600-luvulla vain yhdessä sanakirjassa. Tällainen on esimerkiksi Florinuksen kurkkutulehdusta merkitsevä närä. Florinuksen sanakirjassa on myös ruotsista lainattu skerpuuki, joka myöhemmin on suomalaistettu keripukiksi. Schroderuksen sanakirjaan sisältyy on suun hiivainfektiioon viittaava sana sampaat. Florinuksen kysillisen tauti viitanee monenlaisiin sydänalan tai vatsan vaivoihin, jotka ovat tuntuneet ikään kuin terävien kynsien aiheuttamalta sisäiseltä kivulta.

Variarum rerum vocabulassa ja Florinuksen sanakirjassa taudit jaetaan kahteen pääkategoriaan, parannettaviin ja parantamattomiin. Tässä heijastuu vanha käsitys siitä, että osa taudeista oli korkeampien voimien lähettämiä, ihmisille joko rangaistukseksi tai koettelemuksiksi lähetettyjä, ja niitä oli ihmisen turha edes yrittää parantaa. Sen sijaan pahansuopien ihmisten lähettämiä tai saastaisista paikoista tarttuneita tauteja saattoi yrittää lääkittä joko rohdoilla tai sanan voimalla. Florinus tuntee myös epidemian käsitteen, mutta hänellä ei ole tätä varten erityistä sanaa, vaan hän käyttää ilmausta hajonnut tarttuvainen tauti.

Kaikkia 1600-luvun tautisanoja ei ole mahdollista käsitellä tai edes mainita tässä yhteydessä, koska sanoja on yhteensä parisataa ja niillä on monenlaisia variantteja. Yhden mielenkiintoisen yksittäistapauksen voi kuitenkin vielä poimia esiin. Florinus mainitsee onteloa tai

reikää (vomica) merkitsevän putkenpolttaman. Putki tarkoittanee tässä vesiputkeksi nimitettyä hyvin myrkyllistä kasvia, myrkkyykeisoa (Cicuta virosa), jonka varresta leikattua palaa oli ennen tapana käyttää taikaesineenä, esimerkiksi ammuksena, ihmisten tarkoitukselliseksi vahingoittamiseksi. Kalevalassa märkähattu karjapaimen surmaa Lemminkäisen syöksemällä umpiputken hänen sydämensä lävitse. Varsinkin äkkiä ilmaantunut kipu tai halvaus on muinoin tullut jonkun pahansuovan olennon lähettämän ammuksen tai nuolen osumaksi. Myöhemmässä kansanomaisessa tautisanastossa (tarkemmin esim. Peltokorpi 2002) tunnetaan mm. ammus, amputauti, ampuja, lentotauti, noidannuoli tai pahanuoli äkillisen, liikkumista haittaavan kivun tai halvauksen merkityksessä. Monet näistä sanoista ovat olleet käytössä myös eläintautien nimityksinä. Sama ajatus on taustalla sanassa kohtaus, joka voi sananmukaisesti merkitä osumista.

Nimeämisperusteita

Vanhasta taudinimistöstä, joko edellä esitetystä tai muuten tunnetusta, voi tehdä joitakin yleisiä päätelmiä tautien vanhoista nimeämistavoista. Entisaikaan, kun tautien todellisista syistä ja olemuksesta ei ollut mitään selvää käsitystä, tauteja nimettiin usein vain ilmoittamalla kipeä paikka: korvatauti, päätauti, silmätauti, rintatauti. Metsästystä ja karjanhoitoa harjoittaneet suomalaiset ovat olleet hyvin perillä nisäkkäiden ruumiinrakenteesta, ja renessanssin ajoista lähtien myös lääkäreillä on ollut tarkka kuva ihmisruumiin anatomiasta. Niinpä taudinimissä on käytetty myös sisäelinten nimityksiä: maksatauti, pernatauti, rakkotauti, sydäntauti. Sisäisten vaivojen tai tautien uskottiin voivan johtua myös siitä, että jokin elin oli repeytynyt pois tavalliselta paikaltaan. Tähän ajattelutapaan perustuvat esimerkiksi sydänalan vaivoihin viittaavat reväisin ja perna vallallansa sekä merkitykseltään epämääräiset, usein jonkinlaiseksi hysteriaksi selitetyt irrallinen tai irkitauti (Peltokorpi 2002).

Tavallinen nimeämisperuste on ollut jokin tautiin olennaisesti liittyvä näkyvä oire tai muu

havaittava ominaispiirre. Näin on saatu esimerkiksi keltatauti, kuumatauti, räkätauti, röhkätauti, sikotauti. Kansankielessä röhkätaudilla on tarkoitettu monenlaisia kurkkutauteja, jotka saivat kurkun turpoamaan ja äänen muuttumaan röhkimisen kaltaiseksi. Samaan ryhmään kuuluu myös edellä esitetty epilepsian nimitys kaatuvaainen tauti, joka myöhemmin on lyhentynyt kaatumataudiksi. Osa vanhoista nimityksistä viittaa sairaan omiin tuntemuksiin, kuten kynsillinen, pistos tai reumatismia merkitsevä luuvalo, joka sananmukaisesti merkitsee luissa tuntuva kipua tai särkyä.

Taudinnimitys saattoi myös kertoa taudin todellisesta tai kuvitellusta alkuperästä tai tyyppillisestä kantajasta. Tätä ryhmää edusti edellä huovintauti eli 'sotilaantauti'. Samaa tautia on 1700-luvulla alettu nimittää ruotsin mallin mukaan fransoosiksi eli 'ranskalaiseksi'. Sen sijaan kansanomaisessa nimityksessä kuppatauti on alkuosa kuppa merkinnyt yleisesti kuhmua tai pahkuraa. Jotakin influenssan tyyppistä kul-

kutautia lienee tarkoittanut englanninhiki, riisitautia taas on kutsuttu englannintaudiksi. Tuorempi ilmiö on ollut espanjantaudiksi kutsuttu influenssaepidemia, joka raivosi kaikkialla maailmassa vuosina 1918–20.

Lainaus on viimeistään keskiajalta lähtien ollut huomionarvoinen nimeämiskeino. Edellä mainittujen spitaalain ja keripukin lisäksi tästä ovat esimerkkejä mm. ruotsalaisperäiset kihti ja leini 'reumatismi' sekä venäläisperäinen riisi, josta myös ruotsin samaa merkitsevä taudin nimi ris on lainattu.

Nykyaikainen lääketiede syntyi 1800-luvun loppupuolella, ja tämä murros muutti olennaisesti sekä tautien luokittelua että nimeämisyhteelmiä. Tästä syystä vanhoja taudinnimiä on mahdotonta yksiselitteisesti kääntää nykysuomeksi. Selittäminen ja ymmärtäminenkin on joskus lähes ylivoimaisen vaikeata, niin eri tavalla ajateltiin ja niin erilaisessa maailmassa elettiin ennen bakteriologista vallankumousta.

Kirjallisuutta

- [Florinus, Henricus] 1678. *Nomenclatura Rerum brevissima, Latino-Sveco-Finnonica*. Aboae. Näköispainos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1976.
- Häkkinen K. *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva: WS Bookwell Oy, 2004.
- Jussila R. *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura + Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1998.
- Peltokorpi P. *Kirjasuomen vanhoja taudinnimiä ja kansanuskomuksia niiden taustalla. Suomen kielen pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto 2002 (painamaton)*.
- Schroderus E. *Lexicon Latino-Scondicum*. Holmiae 1637. Utgivet med alfabetiska register över de svenska och finska orden av Bengt Hesselman. Uppsala, 1941.
- Turunen A. *Kalevalan sanat ja niiden taustat*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1979.
- Uralisches etymologisches Wörterbuch. Hrsg. Károly Rédei: 1–2. Wiesbaden, Harrassowitz, 1988.
- Vanhan kirjasuomen sanakirja 1–2. A–K. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus + Painatuskeskus 1985, 1994.
- Variarum rerum Vocabula Latina, cum Svetica et Finnica interpretatione. Holmiae 1644.
- Vuorinen HS. *Suomalainen tautinimistö ennen bakteriologista vallankumousta*. Hippokrates, Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja 1999:16, s. 33–61.
- Vuorinen HS. *Tautinen historia*. Tampere: Vastapaino, 2002.

KAISA HÄKKINEN, professori
Turun yliopisto, suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos
Henrikinkatu 3
20014 Turun yliopisto